

NAȚIUNE ȘI MINORITATE

Construirea ideii de patrie la intelectualii români din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea

Sorin MITU

În celebra sa lucrare despre *Națiuni și naționalism*, Ernest Gellner plasa ca *motto* al cărții o frază a filosofului american George Santayana, care suna în felul următor:

“Naționalitatea este asemenea relațiilor cu femeile: prea implicată în natura noastră morală pentru a putea fi schimbată în mod onorabil și prea accidentală pentru a merita să fie schimbată.”¹

Dacă facem abstracție de conotațiile prea sexiste — pentru mentalitatea unui feminist liberal din zilele noastre — ale formulei lui Santayana, trebuie să recunoaștem profunda semnificație pe care o conține aceasta. Naționalitatea sau națiunea sau patria sunt construcții accidentale, născute într-o anumită conjunctură istorică, din jocul unor relații sociale și al unor imagini ideologice. Dar ele sunt percepute de către indivizii prinși în țesătura lor, ca într-o plasă de păianjen, drept cadrul natural, fixat o dată pentru totdeauna, al întregii lor existențe istorice și sociale.

Înțelegerea și interiorizarea națiunii ca un dat natural, și nu ca o construcție socială (în contradicție flagrantă cu tot ceea ce afirmă științele sociale contemporane), reprezintă o trăsătură caracteristică nu doar pentru mentalitatea comună sau ideologia politică din România, ci și pentru vasta producție istoriografică consacrată aici problematicii naționale.² Din acest motiv, tentativele de deconstruire critică a națiunii, adică de explicare a modului în care aceasta a fost construită, sunt deosebit de necesare, așa după cum afirma un alt specialist în materie, Edward Said:

¹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983.

² Pentru deconstruirea critică a națiunii, cu mijloacele antropologice culturale, vezi Enikő Magyari-Vincze, *Antropologia politicii identitare naționaliste*, Cluj, EFES, 1997; pentru imaginarul istoriografic românesc, vezi Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Humanitas, 1997.

“Cred că rolul intelectualului modern, în condițiile în care normele dominante astăzi sunt atât de intrinsec legate de națiune (aceasta fiind întotdeauna triumfalistă și situându-se într-o poziție autoritară), este de a disputa normele dominante, de a arăta că un grup național nu este un dat natural, ci este construit, chiar inventat în unele cazuri.”³

În cele ce urmează, voi prezenta câteva exemple referitoare la modul în care au început să își construiască națiunea românii ardeleni din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea începea, și în cazul societății românești din Transilvania, procesul de disoluție a solidarităților premoderne. Treptat, în următoarea sută de ani, legăturile sociale, politice și culturale care țineau laolaltă societatea tradițională se vor rupe, fiind înlocuite de noi forme de coeziune socială. În locul economiei țărănești de subzistență apare economia de piață, deschisă spre industrializare; în locul culturii orale, folclorice, se răspândește cultura scrisului, bazată pe școală; în locul ierarhiilor sociale și politice tradiționale, ia naștere societatea egalitară, democratică, în care toți sunt asemenea, din punct de vedere al drepturilor și al libertăților politice, ca și în ceea ce privește apartenența unanim recunoscută la aceeași comunitate națională. În fine, locul spațiului sacru, al ritualului și al sărbătorii, al universului ordonat de către un Dumnezeu omniprezent, va fi luat de lumea secularizată, profană, explicabilă rațional, din care divinitatea era evacuată într-un spațiu celest îndepărtat și aproximativ.⁴

În spațiul rămas liber ca urmare a distrugerii factorilor tradiționali de coeziune socială se inserează noul principiu de ordonare a realității sociale, naționalismul. Acesta apare pe ruinele identităților tradiționale, etnice, culturale, sociale și religioase, identități bazate, după cum scrie Benedict Anderson, pe contactul nemijlocit, personal al fiecărui individ cu membrii comunității de apartenență.⁵ În Europa răsăriteană însă, crede Anthony Smith, naționalismele moderne s-au construit utilizând din plin elemente oferite de identitățile etnice premoderne.⁶ Pornind de la acestea, în secolul al XIX-lea s-au clădit și s-au inventat națiuni acolo unde ele încă nu existau.

Intelectualii sunt aceia care vor da expresie crizelor identitare, confecționând o națiune, oferită apoi spre folosință societății. Ei îi construiesc acestei națiuni o istorie, cât mai convingătoare, o limbă literară comună, codificată gramatical, care lipsea până atunci, și îi identifică un conținut metafizic și spiritual, descoperit într-o tradiție folclorică denaturată.⁷ În fine, ei asociază națiunii un proiect politic, ceea ce reprezintă esența demersului naționalist: este vorba de crearea unui stat care să se suprapună cu națiunea și al cărui scop este protejarea unei culturi naționale omogene.⁸ Cei care conduc și cei care sunt conduși, spun naționaliștii, trebuie să formeze o unitate culturală omogenă.

Pentru intelectualii români din Transilvania, problema concretizării unui proiect politic național deschidea o gamă foarte largă de opțiuni. Identitățile culturale și loialitățile politice premoderne, pe ale căror ruine se putea edifica națiunea și acoperișul ei statal, ofereau un material de construcție extrem de eterogen, iar terenul accidentat pe care se zidea oferea și el mai multe posibilități constructive. În primul rând *patria* românilor ardeleni, menită să ofere adăpost națiunii lor, era cea care reprezenta un subiect controversabil și greu de delimitat.

Românii ardeleni aveau la îndemână, în primul rând, cadrul teritorial și politic-administrativ oferit de Marele Principat al Transilvaniei, component al Imperiului Habsburgic, cadru care beneficia și de o dimensiune istorică de consistență, esențială pentru mentalitățile epocii. În mod evident, Transilvania era patria proximă a acestora. Transilvania, ca adăpost pentru o națiune modernă, putea fi însă imaginată, și ea, în trei variante posibile de reorganizare.

³ Edward Said, *Representations of the Intellectual*, London, Vintage, 1994, p. 25-27.

⁴ Pentru evoluția mentalităților și a societății rurale din Transilvania, vezi Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne. 1680-1800*, Cluj, PUC, 1997.

⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1991, p. 1-12.

⁶ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Blackwell, 1995, p. 153-174. Cadrul general de evoluție a naționalismului estic este prezentat și la Guy Hermet, *Histoire des nations et du nationalisme en Europe*, Paris, Éditions du Seuil, 1996.

⁷ Procesul de manipulare a tradiției populare de către intelectualii est-europeni este analizat în cartea lui Claude Karnoouh, *L'invention du peuple. Chroniques de Roumanie. Essai*, Paris, Arcantere, 1990.

⁸ Conform definiției lui Ernest Gellner, *op. cit.*

O primă variantă era aceea a unei Transilvanii plurinaționale, care să țină cont de diversitatea etnică și de tradiția istorică a reprezentării politice în Dietă a mai multor entități relativ autonome. În consecință, românii ar fi urmat să fie doar unul dintre elementele constitutive ale unei asemenea patrii multinaționale. A doua variantă era aceea a unei Transilvanii românești, în care românii să dețină rolul conducător, având ca argumente legitimize majoritatea lor numerică, precum și o construcție istorică axată pe ideea priorității și continuității. În fine, a treia variantă era aceea a unei Transilvanii ungurești. Ea se întemeia tot pe un argument istoric, cel al apartenenței Ardealului la regatul Ungariei, dar și pe acela modern, al realizării proiectului național maghiar, bazat pe contiguitatea națiunii maghiare în cuprinsul întregului său teritoriu istoric. Pentru români, ultima variantă nu reprezenta însă doar o versiune străină, nedorită, impusă din direcția proiectului național maghiar, ci avea o legătură strânsă cu soarta românilor din părțile estice ale Ungariei, aproape tot atât de numeroși ca și românii ardeleni.

A doua patrie posibilă a românilor ardeleni era Imperiul Austriac. Din perspectiva loialităților politice de tip tradițional, pentru românii ardeleni, dinastia habsburgică reprezenta unicul izvor al suveranității și al autorității statale. În plus, ideologia politică a conservatorismului modern oferea temeuri legitimize de actualitate pentru o asemenea atitudine. Problema venea din faptul că Imperiul Habsburgic constituia, prin excelență, o construcție multinațională, deci un cadru mai puțin potrivit pentru un proiect politic național. Pentru a armoniza loialitatea lor față de stat cu cea față de națiune, românii din Transilvania vor solicita mereu transformarea imperiului într-un acoperiș politic adecvat construcției lor naționale.

În fine, a treia patrie pe care o propuneau intelectualii ardeleni conaționaliilor lor era constituită din ansamblul teritoriilor locuite de elementul demografic românesc. Această reprezentare geografică delimita “vatra” teritorială a românilor prin frontiere naturale și minimaliza discontinuitățile etnice, care apăreau pe hartă doar ca niște insule ne semnificative, înglobate în masa cât mai omogenă a românității. O asemenea patrie era însă doar una simbolică, lipsită de dimensiunea politică. Sub raport politic, Principatele dunărene, Moldova și Valahia, deși fac parte din “vatra” etnică românească, nu sunt considerate însă, față de Transilvania, decât alte “patrii”, locuite de români. Desigur, ele sunt văzute ca “patrii” românești, având atributele unei statalități naționale. Dar, chiar și în momentele de maximă trăire a utopiei de la 1848, românii ardeleni nu își imaginează înfăptuirea proiectului lor politic național decât prin intrarea Principatelor sub egida Casei Austriece, și nu prin transformarea spațiului locuit de români într-o construcție politică avându-și izvorul suveranității în statalitatea existentă în Principate.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, ardelenii distingeau în mod clar între “patrie” și “națiune”. Cele două concepte nu se suprapuneau, așa cum va fi cazul mai târziu. Patria avea o accepțiune strict teritorială, în cuprinsul ei putând coabita mai multe națiuni, în timp ce națiunea avea o accepțiune etnică. Este adevărat, exista o tendință de a asocia națiunii o dimensiune teritorială, o “vatră” a acesteia, atât ca “patrie originară” a românilor, cât și ca întindere locuită în prezent de națiune, dar acest atribut teritorial al națiunii nu era identificat cu “patria” “Patria” făcea trimitere în primul rând la un teritoriu delimitat în sens istoric, administrativ și juridic, la o provincie, o țară, care are un trecut istoric și ai cărei locuitori se supun acelorași legi și aceluași guvernământ. Patria invocată cel mai des de către românii ardeleni era Transilvania, și nu Imperiul, ceea ce arată că noțiunea respectivă moștenea mult din vechile solidarități medievale regionale, îndreptate în primul rând spre o provincie (*pays*, ca în Franța), și nu către un stat înglobant, prea puțin centralizat.

Să vedem în continuare câteva texte menite să pună în evidență diferitele “patrii” imaginate de către intelectualii ardeleni.

În anul 1839, Nicolae Pauleti, student la Seminarul greco-catolic din Blaj, scria sonetul *Dragostea patriotică*, ale cărui versuri ilustrau diferența existentă între atașamentul față de “patrie” – patria cuprinzând mai multe națiuni – și cel față de propria etnie, acreditând în acest fel versiunea unei Transilvanii multinaționale:

“Înaintează între omenire
Cu pași serini, tu, dragoste frumoasă!
Desfă a tale-aripe-ntr-o unire,
Cu roua-ți moaie inime pietroase.

Supune ginte-n zilnică unire,
Eclipsă pată pizma dureroasă,
Domnească-n lume-obștească învoire,
Românei nații duhuri dă, zeloase.”⁹

Sentimentul patriotic, vrea să spună Pauleti, trebuie să înmoaie inimile împietrite, insensibile la cerințele interesului comun. De asemenea, invidia (se subînțelege: etnică) trebuie să dispară. Spre deosebire de naționalism, care pune accentul pe diferențele dintre etnii, sentimentul invocat de Pauleti îndeamnă națiile la unire, la trecerea pe un plan secund a diferențelor care le separă. El dă câștig de cauză elementelor de asemănare, apărării intereselor și valorilor comune. O “patrie” este un spațiu care creează asemenea interese și valori comune, pentru toți locuitorii ei, indiferent de etnie.

Pauleti se referă în versurile sale la Ardeal. Într-o patrie multinațională, “dragostea patriotică” înseamnă dragoste față de toți locuitorii țării, fără deosebire de etnie. Fără a se contrapune direct dragostei față de propria națiune, sentimentul respectiv este însă altceva, pentru că se adresează mai multor etnii. Acesta este de fapt sensul poeziei lui Pauleti. Dragostea de patrie presupune, solicită chiar, o depășire a sentimentelor de dragoste față de propriul neam, o subsumare a acestora, o contextualizare cel puțin, în raport cu interesele colective ale “patriei”, adică ale tuturor locuitorilor ei, indiferent de etnie.

Desigur, importanța unui asemenea tip de solidaritate “transilvană”, cum este cel mărturisit de Pauleti, nu trebuie supraestimată, mai ales în epoca naționalismului și a romantismului. Dar tradițiile iluministe puternice din Transilvania, respectiv cosmopolitismul și toleranța, asociate realității multietnice a imperiului, îi dau totuși un anumit relief. În “patriile” în care coexistau mai multe etnii, principiile toleranței, subliniate de iluminiști, aveau un puternic ecou. Cel mai important ziarist român al epocii, George Bariț, avea în vedere aceeași idee, atunci când compara Transilvania cu Elveția, scriind în 1847 în felul următor:

“Soarta aruncă de atâtea veacuri în această patrie frumoasă – și nouă tuturor scumpă – atâtea nații și confesii una lângă alta. Pentru ce să ne mai amărăm zilele unii la alții? Pentru ce nu să nu viețuim cu toții ca fii ai aceleiași mame? Pe cine să învinuim pentru că maghiarul, secuiul, sasul, românul armeanul ș.a. se nasc sub aceeași climă, pe aceeași vale, în același munte, lângă același râu?”¹⁰

Dialectica relației “patrie-națiune” poate fi întâlnită și în cuvântarea rostită de episcopul ortodox Andrei Șaguna, cu ocazia reuniunii politice revoluționare de la Sibiu, din 28 decembrie 1848:

“Simțământul liberal este năzuința cătră dezvoltarea liberă a referințelor de stat și cetățenești; iar cel național este deosebita simpatie cătră toți aceia care sunt de un neam, de o națiune sau limbă. Simțul liberal-național dominează acum toate popoarele, le încinge pe toate cu o legătură strânsă și le însuflețește cu zel înflăcărat. Dar simțul liberal și național numai ca obiect abstras rămâne cu totul fără preț și, dacă e ca să aducă foloasele ce se află dealtmintrelea în teoria lui, trebuie să fie bazat pe moralitate, căci numai dintru aceasta se derivă cele mai frumoase virtuți sociale. De aceea, când simțul liberal-național se bazează pe moralitate, atunci nu se mai mărginește numai pe lângă alipirea de partida proprie, căci aceasta poate fi condusă de egoism și separatism, ci se estinde mai departe, cuprinde toate instituțiunile societății de stat și patria însăși, și își alege de conducătoare cu deosebire iubirea cătră dânsa. Drept aceea, cutez a glorifica simțul liberal și național numai atunci când este bazat pe moralitate și se povățuiește de iubirea patriei. Așa se cuvine și nouă, românilor, ca în gloria naționalității noastre să emulăm cu celelalte naționalități, iar în lupta cu inimizii patriei și ai preaînduratului nostru monarh să formăm împreună cu ele numai un popor transilvano-austriac. De aici urmează că fiecare cetățean e dator a se nevoi cu tot zelul spre binele națiunii sale și că la caz de lipsă trebuie să fie gata a se jertfi pentru interesele comune sociale.”¹¹

⁹ Nicolae Pauleti, *Scrieri*, București, Minerva, 1980, p. 154.

¹⁰ George Bariț, *Transilvania*, în “Gazeta de Transilvania”, X, 1847, nr. 100, p. 397.

¹¹ Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. I. Sibiu. Iosif Marschall. 1904, p. 503-505.

Un alt text din timpul revoluției, memoriul adresat guvernului imperial de către delegația română la Viena, în 5 martie 1849, evidențiază formula României austriece. Autonomia națională solicitată aici are în vedere crearea unei patrii virtuale, lipsită de teritoriu propriu, al cărei unic liant urmează a fi etnicitatea:

“punctul prim al petițiunii sună așa: «Unirea tuturor românilor din statul austriac într-o singură națiune de sine-stătătoare sub sceptrul Austriei, ca parte întregitoare a monarhiei». Însă pentru a nu da prilej la răstălmăciri, trebuie să declarăm că noi înțelegem această independență numai cu privire la administrația internă și față de celelalte națiuni. Națiunea română își razimă speranța împlinirii acestei dorințe pe principiul egalității de drept pentru toate naționalitățile. Dacă aplicăm acest principiu la deosebita popoare ale monarhiei și îndeosebi la ale țărilor ce se țineau odată de coroana Ungariei și a marelui principat al Ardealului, vedem că înființarea drepturilor egale pentru toate naționalitățile abia se va putea pune în lucrare spre mulțumirea tuturor altcum decât numai așa, dacă se va lăsa fiecărei națiuni dreptul să formeze un centru propriu, independent în raporturile cu celelalte națiuni, fără a lua în băgare de seamă hotărârile provinciale de mai înainte și peste tot fără a ține mult în vedere teritoriul, și apoi națiunile constituite în chipul acesta se vor uni ca membre ale unui mare întreg, prin legături eterne cu centrul monarhiei întregi. În chipul acesta se va nimici neîncrederea, pizma și ura între națiuni, se va înlătura orice ocaziune de frecări și orice sămânță de discordie, va dispărea toată frica de predominare a unei națiuni peste cealaltă, cu un cuvânt, în chipul acesta, deosebita națiuni ale Ungariei și Ardealului vor putea să steie una lângă alta în înțelegere frățească, întinerite prin instituțiuni libere independente, unite prin legături de recunoștință, de credință și alipire cătră iubita Casă domnitoare și cătră patria comună, precum au locuit împreună în pace până acum.”¹²

Această organizare politică a națiunii, nelegată de vreun teritoriu, avea ca scop mărturisit găsirea unei soluții privitoare la harta etnografică atât de peștrită a regiunii. Pe de altă parte, românii erau conștienți că doar printr-o asemenea formulă ar putea să convingă Viena să îi adune pe românii din provincii atât de diferite sub aceeași umbrelă politică.

Altă patrie imaginată de românii ardeleni era cea la care se gândea canonicul greco-catolic Timotei Cipariu, în primăvara lui 1848: o Ungarie liberală și multinațională. În seria sa de articole care pledau în favoarea unirii Transilvaniei cu Ungaria, Cipariu scria:

“Tăindu-se Transilvania de către Ungaria, noi, cești dincoace de Carpați, carii pân-atunci eram un popor, ne tăiarăm în două, iar după nemulțumirea cu rezultatele așteptate de la Uniunea religioasă, în urmă ne despăcarăm în patru. Astă despărțire, la toată tâmplarea, e o calamitate publică a națiunii. De la ea se trag cea mai mare parte toate calamitățile politice câte întâmpină acest popor de la despărțirea Transilvaniei de către Ungaria.”¹³

Cipariu aduce o serie de argumente în favoarea uniunii. În primul rând, un stat mai mare și mai puternic este în avantajul cetățenilor săi. Pe urmă, în Transilvania românii aveau de suferit din cauza rivalităților naționale, a privilegiilor sociale și a diferitelor discriminări; în acest cadru politic ei nu puteau spera la o îmbunătățire a statutului lor. În schimb, într-o Ungarie modernă, așezată pe principii liberale, și statutul românilor va avea numai de câștigat. Prin uniunea cu Ungaria se vor aduna la un loc și cele aproape trei milioane de români din Ardeal și din Ungaria, ceea ce va întări și naționalitatea românilor. Mai mult decât atât, prin unirea cu Ungaria românii vor fi “mai aproape” chiar și de Principatele dunărene, Moldova și Valahia, deoarece acestea se vor alia în mod strâns cu o Ungarie liberală, pentru a contracara pericolul expansionismului rusesc.

În acest fel, Cipariu armonizează toate dezideratele românești cu ideea unirii cu Ungaria. Se observă faptul că exact aceleași argumente vor fi folosite pentru justificarea proiectelor de reunire națională a românilor din 1849, de data aceasta sub sceptrul Austriei, și nu al Ungariei. Inclusiv insistența asupra ideii că românii se reunesc sub egida unei Austrii liberale, și nu reacționare, este perfect simetrică argumentelor lui Cipariu.

¹²*Ibidem*, p. 536-538.

¹³Timotei Cipariu, *Uniunea*. în “Organul luminării”, 1848, nr. 67, p. 381.

Cipariu renunța deci cu mare ușurință la “specificitatea” statală a Transilvaniei, la fel cum vor renunța și autorii proiectelor de unificare a românilor din monarhie sub sceptrul austriac, în 1849. Se evidențiază astfel criza identitară provocată de revoluție, slăbirea atașamentului față de construcția istorică a Transilvaniei. Acest atașament era zdruncinat de convingerea că, o dată cu revoluția, totul se poate reconfigura, mai ales că în vechea construcție românii au avut o situație proastă, așa că nu au nimic de pierdut în urma dispariției acesteia.

Pe de altă parte, în mai 1848, cu ocazia marii adunări populare românești convocată la Blaj, Bărnuțiu era de acord cu păstrarea specificității politice a Transilvaniei, dar aceasta nu atât din atașament față de identitatea provinciei, cât în ideea de a respinge în acest fel unirea cu Ungaria. Pentru Bărnuțiu, o Transilvanie autonomă era de dorit doar în măsura în care ea va fi condusă de români, ceea ce va permite conservarea naționalității acestora și punerea în valoare a superiorității lor numerice.¹⁴

Această idee era exprimată în modul cel mai limpede după revoluție, de către militantul radical Alexandru Papiu Ilarian, care scria în felul următor:

“Naționalist român și patriot în Transilvania totuna și aceeași însemnează, din ce oară aceea e axioma în politica Transilvaniei că fericirea acesteia depinde singur de la fericirea românilor.”¹⁵

Dacă până atunci “patriot” însemna locuitor al Transilvaniei, indiferent de etnie, de acum înainte noțiunea de “patriot” se suprapune cu cea de român, deoarece, crede Papiu, doar românii sunt cei care exprimă interesele fundamentale ale Transilvaniei.

Frazele lui Papiu deschideau astfel calea formulei identitare care va fi adoptată de către intelectualii români ardeleni, în final, cu privire la “patria” lor. Dintr-o patrie a mai multora, Transilvania imaginată de aceștia va deveni, prin excelență, o patrie a românilor. O dată stabilit acest lucru, proiectul naționalist de asigurare a congruenței dintre stat și națiune își putea urma cursul, întrerupt doar de proiectele identitare concurente, care edificau, în mod similar, o Transilvanie maghiară.

De atunci, până astăzi, locuitorii Transilvaniei s-au obișnuit să creadă că afirmația potrivit căreia Transilvania este românească (sau ungurească) reprezintă expresia unui dat natural, justificat de “realitățile” istorice și demografice. S-a conștientizat prea puțin faptul că o asemenea afirmație nu este decât o construcție socială, zidită din istorii parțiale și subiective ale unor oameni de limbi și culturi diferite, cu o mentalitate diferită, extrem de deosebită în raport cu cea care se afirmă în zilele noastre.

THE IDEA OF HOMELAND FOR ROMANIAN INTELLECTUALS IN TRANSYLVANIA IN THE FIRST HALF OF NINETEENTH CENTURY

(Abstract)

Being a homeland for lots of people, Transylvania imaged by Romanian intellectuals became a homeland for Romanians. The identity project between state and nation was interrupted by Hungarian projects for a Hungarian Transylvania. Since then local inhabitants used to think that Romanian Transylvania (or Hungarian Transylvania) is a natural reality according to historical and demographic aspects. Of less importance was considered to be the fact that this idea was but a social one, based on partial and subjective history, on different culture and people mentality.

¹⁴Simion Bărnuțiu, *Raporturile românilor cu ungurii și principiile libertății naționale*, Viena, C. Gerold, 1852.

¹⁵Al. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, tom. II, Viena, C. Gerold, 1852, p. 106.